

INDIVIDUALNI POLJOPRIVREDNICI I ZEMLJIŠNI POSJED

U našoj individualnoj poljoprivredi prevladavaju mali zemljišni posjedi, koji su se formirali u doba agrarne prenapučenosti, kada, kako je napisao Mijo Mirković, nitko nije znao kao seljak s koliko se malo ipak može živjeti. Individualni je naš posjed u prosjeku velik 3,5 ha, a uz to je veoma isparceliran.¹⁾ Uslijed toga seosko domaćinstvo na njemu ne može ostvariti primjeran dohodak. U poslijeratnom razvoju, kada se naše društvo dinamično razvijalo, seosko je domaćinstvo bilo prisiljeno da izlazi iz svog autarkičnog naturalnog okvira i da istražuje nove ekonomske i socijalne mogućnosti napretka.

U osnovi postoje tri moguća načina kako da seosko domaćinstvo prevlada slabosti takvog malog i nedostatnog posjeda: (1) povećanjem zemljišta ili pak povećanjem proizvodnje na onom zemljištu kojem raspolaže, (2) zapošljavanjem svojih članova izvan posjeda uz ostajanje na njemu i (3) potpunim napuštanjem posjeda. Možemo reći da su se naši individualni poljoprivrednici više opredjeljivali za druge dvije solucije, što je kao posljedicu imalo znatno smanjenje poljoprivrednog stanovništva. Bio je malen broj onih koji su se potpuno opredijelili za poljoprivredu kao isključivu aktivnost. To je donekle i razumljivo, jer je djelomično ili potpuno napuštanje posjeda bilo privlačnije i pružalo je bolje perspektive u pogledu stjecanja dohotka, socijalne sigurnosti, pa i političkog statusa.

Ovaj je proces uvjetovao promjenu odnosa seoskog stanovništva prema zemljišnom posjedu. Može se reći da je taj posjed gubio privilegirana obilježja jedinog egzistencijalnog uporišta, sakralne, neotuđive očevine, paralelno s time kako je dolazio u konkurenciju s drugim životnim alternativama koje su se otvarale pred seoskim stanovnicima. Tako su se u otvaranju prema globalnom društvu sve više otkrivali nedostaci seljačkog posjeda. »Tržište otkriva neuspjeh seljačkog rada«, pronicljivo je zamijetio jedan istraživač.

Kako rekosmo, ključna od tih slabosti jeste mala veličina posjeda s kojom raspolaže seoska porodica. Ona određuje utječe na sudbinu poljoprivrednika. Druga slabost seljačkog posjeda proizlazi iz ove prethodne, a sastoji se u tome što on ne može dati socijalnu sigurnost stanovnicima koji na njima žive, pa su oni prisiljeni da tragaju za drugim rješenjima.

U jednom istraživanju individualnih gospodarstava mi smo pored ostalog pažnju obratili na to kako se seoski stanovnici odnose prema veličini

Dr Vlado PULJIZ, Fakultet za defektologiju, ZAGREB

1) Naš je individualni posjed jedan od najmanjih u Evropi. Prosječna je veličina porodičnog posjeda u zapadnoevropskim zemljama 1972. godine bila kako slijedi: SR Njemačka — 11,7 ha, Francuska — 21,0 ha, Italija — 7,7 ha, Nizozemska — 13,0 ha, Belgija — 11,6 ha, Luksemburg — 19,4 ha, Velika Britanija — 57,4 ha, Irska — 17,7 ha, Danska — 20,6 ha. Izvor: *La France et sa agriculture*, Chambres d' Agriculture, Paris, 1975.

posjeda, odnosno kakav bi posjed mogao zadovoljiti njihove sadašnje aspiracije za dohotkom i životnim standardom. Pored toga zanimali su nas njihovi stavovi i mišljenja o ustupanju i prodaji posjeda.²⁾

1. STAVOVI O POTREBNOJ VELIČINI POSJEDA

Pošli smo, naime, od pretpostavke da postoji izvjesna hipotetička veličina posjeda koja bi u potpunosti mogla angažirati rad aktivnih članova domaćinstva, osigurati im primjerne zarade, pa ih dakle osloboditi potrebe vanjskog zapošljavanja.³⁾ Upravo tragajući za tom hipotetskom veličinom posjeda, u anketi smo informatorima iz seoskih domaćinstava postavili pitanje: »Po vašoj ocjeni, koliki posjed danas može osigurati normalan život jednom seljačkom domaćinstvu«?

Ovako je izgledala osnovna distribucija odgovora:⁴⁾

— do 3 ha	9,3 %
— 3,01 — 5 ha	25,4 %
— 5,01 — 7 ha	21,7 %
— 7,01 — 9 ha	10,0 %
— 9,01 — 11 ha	23,8 %
— 11,01 ha i više	9,7 %

Prosječna veličina posjeda koju su ispitanici označili kao poželjnu iznosila je oko 8 ha.⁵⁾

Značajne razlike u odgovorima pojavljuju se između ispitanika po republikama i pokrajinama (tabela 1).

Najviši prosječni posjed isticali su informatori iz Slovenije (Blizu 11 ha). U Sloveniji je više od tri četvrtine ispitanika izrazilo mišljenje da prosječni posjed treba biti iznad 9 ha, a polovica misli da mora biti iznad 11

- 2) Istraživanje je godine 1976. proveo Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a u Zagrebu. Uzorkom je obuhvaćeno 4.339 seoskih domaćinstava (individualnih gospodarstava) u svim našim republikama i pokrajinama. Rezultati su prezentirani u opsežnoj studiji »Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji«. Istraživanjem su rukovodili: Vladimir Cvjetičanin, Edhem Dilić i Vlado Puljiž.
- 3) Naši su agrarni ekonomisti još prije rata pokušavali, pored ostalog i anketama, odrediti onu granicu gospodarstva iznad koje je ono dostatno za održavanje prosječne seljačke porodice. Tako su Avramović i Dubić mislili da je to 5 ha, Melik — 6 ha, a Bićanić da je to po članu 0,57 do 1,44 ha zemlje. Vidjeti o tome: M. Avramović: *Naše seljačko gazdinstvo*, Beograd, Stamparija »Sveti Sava«, 1928, str. 40; S. Dubić: *Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva*, Križevci, Vlastita naklada, 1933, str. 18; A. Melik: *Slovenija I*, Ljubljana, Slovenska Matica, 1963, str. 491; R. Bićanić: *Agrarna prenapućenost*, Zagreb, Gospodarska sloga, 1931, str. 14. Podsjećamo, međutim, da je to prosječno seosko domaćinstvo imalo 5 članova, a sada ima manje od 4 člana.
- 4) Na pitanje su odgovarali informatori u svim ispitivanim gospodarstvima. Međutim, iz obrade su isključeni oni informatori koji se nisu opredijelili (odgovor »nisam o tome razmišljao«). Tako je ostalo 3.462 informatora.
- 5) Podsjećamo da smo u jednom našem ranijem istraživanju utvrdili da je željena prosječna veličina posjeda iznosila nešto iznad 7 ha (*Društvene promjene u selu*), Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a Zagreb, Jugoslavenski centar za poljoprivredu i šumarstvo, Beograd, Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, Beograd, 1974, str. 185.

ha. Za najmanji prosječni posjed izjasnili su se ispitanici iz užeg područja Srbije (nešto ispod 7 ha), a njih više od polovice misli da je za uzdržavanje prosječnog seoskog domaćinstva potrebno manje od 5 ha zemljišta. Pomalo iznenađuje da na većim posjedima ne inzistiraju ispitanici iz Vojvodine, te da oni spominju posjed manji od onog na Kosovu (iznad 8 ha). Razlog, pored ostalog, vjerojatno treba tražiti u veličini i vitalitetu domaćinstva, koji su najveći na Kosovu, a najmanji u Vojvodini.

Tabela 1 — Mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda po republikama i pokrajinama

Potrebna veličina posjeda	Republike — pokrajine								Ukupno
	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	
do 3 ha	13,1	10,7	8,6	8,4	2,1	11,8	3,4	8,6	9,3
3,01 — 5	23,3	20,2	17,3	24,4	8,2	40,5	13,2	18,5	25,4
5,01 — 7	17,9	9,5	21,9	18,9	7,3	19,3	44,2	21,9	21,7
7,01 — 9	12,3	10,7	13,8	11,2	5,6	6,5	10,2	14,6	10,0
9,01 — 11	25,3	33,3	20,6	32,1	29,2	18,9	26,1	31,1	23,8
11,01 ha i više	6,1	15,5	17,8	5,2	47,2	3,0	2,9	5,3	9,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	604	84	617	249	233	1.083	441	151	3.462

hi—kv. = 897.696; df = 35; p = 0,001; C = 0,496

Jedno drugo razmišljanje nameću dobiveni podaci o veličini posjeda koji bi osigurao solidan život jednom seljačkom domaćinstvu. Ako je prosječna veličina posjeda u nas oko 3,5 ha, a prosječno seosko domaćinstvo već više od polovicu svojih prihoda ostvaruje izvan gospodarstva, onda »povećanje« prosječnog posjeda, za koji se izjašnjavaju ispitanici u neku ruku odražava upravo te vanjske prihode, ono ih »prevodi« u zemljišne površine. Drugim riječima — postoji veza između udjela vanjskih prihoda individualnog gospodarstva i izraženog mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda. Umjesto povećanja zemljišne površine, naša se seoska domaćinstva pretežno opredjeljuju za vanjske prihode; vanjska zarada je glavni pravac njihove ekonomske ekspanzije. Veoma je mali broj individualnih gospodarstava koji se opredjeljuju za »poljoprivredničku ekspanziju«. I oni koji pokazuju ekspanzivnost u proizvodnji čine to češće na druge načine nego povećanjem površine — intenzifikacijom proizvodnje na postojećim površinama, ulaganjem u stočarstvo, u »poljoprivredu bez zemlje« i slično.

Mislimo, stoga da su strahovanja od povećanja individualnih gospodarstava preko maksimuma neopravdana, jednostavno stoga što je to za poljoprivrednika veoma skupo i rizično. Čak pod uvjetom da se društvo odluči za tip tzv. porodične poljoprivrede, to bi trebalo platiti vrlo visokom subvencijama. Da je tome tako potvrđuje skupa politika »životno sposobnih gospodarstava« (exploitations viables) u zapadnoj Evropi.

Vjerovatno bi nam trebalo decenije da bismo dostigli prosječnu veličinu posjeda zapadne Evrope. Zato mi ne možemo slijediti staze razvijenih kapitalističkih zemalja u agraru. Nama je potrebna mnogo brža preobrazba agrarne strukture, a to se može postići podružtvljanjem i udruživanjem individualnog zemljišta i drugih proizvodnih kapaciteta.

Ispitanici u mješovitim gospodarstvima smatrali su da treba veći posjed nego ispitanici u poljoprivrednim gospodarstvima. Obrnutu situaciju nalazimo u Hrvatskoj, Makedoniji te Vojvodini. Slično su mišljenje izrazili ispitanici u užoj Srbiji, dok su svugdje drugdje ispitanici u mješovitim izrazili mišljenje da treba veći posjed, nego su to učinili ispitanici iz poljoprivrednih gospodarstava.

Teško je objasniti razliku u mišljenjima jednih i drugih ispitanika. Tek se može nagađati da je to možda uslijed toga što ispitanici u odgovorima projiciraju situaciju vlastitih domaćinstava. Mješovita domaćinstva imaju, naime, više članova, pa im treba više zemlje, imaju veće aspiracije za dohotkom, životnim standardom i slično.

Razlike u mišljenjima ispitanika u pogledu potrebne veličine posjeda razlikuju se po poljoprivrednim rajonima. Veći su posjed isticali ispitanici u planinskom i mediteranskom rajonu, manji oni u brežuljkastom, dok su na sredini između njih ispitanici ravničarskog područja.

Tabela 2 — Mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda po poljoprivrednim rajonima

Potrebna veličina posjeda	Poljoprivredni rajoni				Ukupno
	Ravničarski	Brežuljkasti	Planinski	Mediteranski	
do 3 ha	5,0	10,0	9,6	12,5	9,3
3,01 — 5 ha	14,7	32,4	21,9	22,8	25,4
5,01 — 7 ha	38,4	19,2	16,5	15,1	21,7
7,01 — 9 ha	10,5	9,0	12,3	7,1	10,0
9,01 — 11 ha	24,5	19,1	29,7	28,5	23,8
11,01 ha i više	6,0	10,3	9,9	14,1	9,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	648	1.594	908	312	3.462

hi—kv. = 239.353; df = 15; p = 0,001; C = 0,314.

Jedino su u ravničarskom rajonu ispitanici u poljoprivrednim gospodarstvima izrazili mišljenje o većoj potrebnoj veličini posjeda. Najveća razlika u mišljenjima jedne i druge grupe ispitanika u korist onih iz mješovitih gospodarstava javlja se u brežuljkastom rajonu.

Kako stvarna veličina posjeda utječe na stavove o potrebnoj veličini posjeda? Osnovnu distribuciju podataka iznosimo u tabeli 3.

Tabela 3 — Mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda i stvarna veličina posjeda

Potrebna veličina posjeda	Veličina posjeda					Ukupno
	do 1 ha	1,01—3	3,01—5	5,01—8	8,01 i više	
do 3 ha	20,2	9,9	4,1	1,0	—	9,2
3,01 — 5 ha	29,3	31,4	22,5	13,0	6,2	25,5
5,01 — 7 ha	19,0	22,2	26,2	19,3	16,3	21,9
7,01 — 9 ha	6,9	9,9	11,4	13,0	6,2	9,9
9,01 — 11 ha	18,2	20,1	26,2	34,1	42,6	23,8
11,01 ha i više	6,4	6,5	9,7	19,1	28,7	9,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	714	1.350	783	461	129	3.437

hi—kv. = 427.144; df = 20; p = 0,001; gama = 0,320.

Postoji pozitivna korelacija između stvarne veličine posjeda na kojem ispitanici žive i veličine posjeda kojeg oni smatraju neophodnim za održanje egzistencije prosječnog domaćinstva. To nam se čini prirodnim, jer ispitanici u iznošenju mišljenja u pravilu polaze od prilika u kojima sami žive.

Tragajući za razlikama između mješovitih i čistih poljoprivrednih gospodarstava mi smo i s obzirom na ovaj pokazatelj (veličina posjeda) usporedili mišljenja dviju grupa ispitanika.

Pokazalo se da je veza između stvarne veličine posjeda i mišljenja o potrebnoj veličini posjeda jača kod poljoprivrednih gospodarstava.

Najveći je raskorak u mišljenjima dvije kategorije kućedomaćina s manjih posjeda. Naime, ispitanici iz najmanjih mješovitih gospodarstava misle da bi prosječni posjed trebao iznositi oko 7,5 ha, a ispitanici iz najmanjih poljoprivrednih gospodarstava misle da bi trebao biti oko 6,5 ha. Vjerojatno je to odraz ranije spomenute veze između veličine vanjskih prihoda i projiciranog povećanja posjeda do njegove potrebne veličine.

Veoma slične razlike netom iznesenim pojavljuju se kada se ukrste podaci o ekonomskoj snazi ispitivanih gospodarstava s mišljenjima ispitanika o potrebnoj veličini posjeda.

Ovdje bismo, uz manje modifikacije, mogli ponoviti komentar dat uz tabelu 3. Postoji uočljiva veza između ranga gospodarske snage i mišljenja o potrebnoj veličini posjeda.

Standard domaćinstva i mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda stoje u izvjesnoj, ali slabijoj povezanosti nego što je to slučaj sa snagom gospodarstva (tabela 5).

Ispitanici iz domaćinstava po opremljenosti najsiromašnijih potrebnu su veličinu posjeda smjestili negdje oko 6 ha, a oni iz najbogatijih nešto ispod 9 ha.

Tabela 4 — Mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda i ekonomska snaga njihovog gospodarstva

Potrebna veličina posjeda	Rang ekonomske snage gospodarstva					Ukupno
	1	2	3	4	5	
do 3 ha	19,1	9,3	4,5	1,8	1,4	9,2
3,01 — 5 ha	31,0	30,2	23,5	14,9	11,2	25,5
5,01 — 7 ha	20,6	23,0	22,6	23,2	18,1	21,9
7,01 — 9 ha	7,2	9,6	12,4	13,9	8,6	9,9
9,01 — 11 ha	16,5	22,5	25,0	29,2	38,5	23,8
11,01 — ha i više	5,6	5,7	11,9	22,1	22,1	9,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	843	1.246	603	397	348	3.437

hi—kv. = 411.895; df = 20; p = 0,001; gama = 0,325

Spomenimo na kraju još dva pokazatelja o mišljenjima ispitanika o potrebnoj veličini posjeda:

— utvrđena je negativna korelacija između stupnja društveno-ekonomske razvijenosti naselja i mišljenje o potrebnoj veličini posjeda (gama = - 0,209). U razvijenijim naseljima ispitanici su se opredjeljivali za manji posjed, a u nerazvijenijim za veći;

— utvrđena je slaba korelacija između zanimanja kućedomaćina u mješovitim gospodarstvima i mišljenja o potrebnoj veličini posjeda (C = 0,202).

Tabela 5 — Mišljenja informatora o potrebnoj veličini posjeda i standard njihovog domaćinstva

Potrebna veličina posjeda	Rang standarda domaćinstva					Ukupno
	1	2	3	4	5	
do 3 ha	21,8	11,3	9,4	7,5	6,5	9,3
3,01 — 5 ha	30,3	34,9	27,2	21,0	18,2	25,6
5,01 — 7 ha	21,8	18,8	21,3	24,2	23,1	21,8
7,01 — 9 ha	7,7	9,5	11,6	9,3	8,5	10,0
9,01 — 11 ha	16,9	20,1	23,4	25,7	27,9	23,9
11,01 ha i više	1,4	5,4	7,0	12,2	15,9	9,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	142	557	1.335	599	698	3.332

hi—kv. = 163.452; df = 20; p = 0,001; gama = 0,198.

2. STAVOVI O USTUPANJU I PRODAJI ZEMLJIŠNOG POSJEDA

Odnos ispitanika prema zemljišnom posjedu utvrđivali smo na dva načina: prvo — tražeći mišljenje ispitanika o tome što je najbolje da stari (bolesni) seljak učini s posjedom kada ga više ne može obrađivati i, drugo — pitajući ispitanike da li bi pod povoljnim uvjetima prodali dio ili svo zemljište.

U prvom slučaju ispitanici su bili informatori na svim anketiranim gospodarstvima, a među njima smo posebno izdvajali kućedomaćine.

U drugom, ispitanici su u otprilike podjednakom broju bili čisti poljoprivrednici i seljaci-radnici iz anketiranih gospodarstava.

a) Ustupanje posjeda i socijalna sigurnost poljoprivrednika

Pretpostavili smo da stav prema zemljišnom posjedu individualnih poljoprivrednika i drugih posjednika indiciraju podaci koji govore o tome kako ispitanici procjenjuju što treba učiniti s tim posjedom da bi se postiglo osiguranje za slučaj starosti i bolesti.

Postoji više načina ustupanja zemljišnog posjeda putem kojih seoski stanovnici osiguravaju starost. Ti se načini uvjetno mogu razvrstati u tradicionalne, kada se sigurnost traži kroz unutarporodični transfer dobara, i moderne, kada se zemlja bilo na tržištu bilo na neki drugi način s nekim vanjskim partnerom »trampi za sigurnost« (prodaja, renta).

Tradicionalni način zbrinjavanja starih seljaka uglavnom je vezan uz naseljavanje nekretnina. Njih su u pravilu preuzimali potomci, a zauzvrat su se brinuli o svojim roditeljima. Vlasništvo nad zemljom, kao osnovnim egzistencijalnim dobrom, bilo je garant starosti. Postojala je i mogućnost komencije, tj. prepuštanja posjeda rođacima ili susjedima uz obavezu izdržavanja. Naročito u novije vrijeme, dešava se da stari seljak proda svo ili dio zemljišta, pa živi od dobijenog dočva. Pored toga, neke poljoprivredne organizacije, pa i drugi društveni subjekti, za ustupljeno zemljište starijima seljacima daju određenu novčanu mjesečnu naknadu. Ta praksa doduše nije raširena, ali sve više izbija u prvi plan.⁽⁶⁾

Što o tim načinima osiguranja misle oni koji žive na individualnim gospodarstvima? Kakve solucije preferiraju za osiguranje egzistencije u slučaju starosti? Kakve se razlike u tome pojavljuju između ispitanika iz naših dviju kategorija gospodarstava: mješovitih i poljoprivrednih? Zanimajući se za to mi smo u anketi postavili slijedeće pitanje:

»Po vašem mišljenju, što je najbolje za seljaka kada zbog starosti ili bolesti više ne može obrađivati svoj posjed, a sam na njemu živi?«.

6) Naravno, mi ovdje nismo govorili o mirovinskom osiguranju poljoprivrednika, koje je jedina kompletna solucija sigurnosti za stare seljake. Nas je, kako smo rekli u početku, prije zanimao odnos prema zemlji i posjedu.

Inače o samom položaju i problemima starih seljaka, pa tako i o problemu njihovog mirovinskog osiguranja, postoji dosta literature, a mi među ostalim jedinicama upozoravamo na tematski broj časopisa »Sociologija sela« 37-38/1972.

Osnovna distribucija odgovora svih ispitanika bila je slijedeća:

1. da proda zemlju i ostane na okućnici	— 3,9%
2. da proda zemlju i preseli potomcima ili rođacima	— 4,6%
3. da preseli kod druge porodice ili u starački dom	— 2,8%
4. da prepusti zemlju nasljednicima koji će se brinuti o njegovom uzdržavanju	— 54,3%
5. da zemlju dade na uzdržavanje nekom drugom seljaku	— 2,2%
6. da zemlju dade za doživotno uzdržavanje društvenom sektoru	— 23,1%
7. nešto drugo	— 2,3%
8. nisam o tome razmišljao	— 7,5%

Odgovori se, dakle, polariziraju u dva modaliteta: (1) više od polovine ispitanika očekuje zbrinjavanje starih seljaka kod njihovih potomaka, i (2) nešto manje od četvrtine ispitanika misli da zemlju treba prepustiti društvenim subjektima, koji zauzvrat trebaju starim seljacima dati rentu za doživotno uzdržavanje. Pomalo iznenađuje velik broj pristaša ovog

Tabela 6 — Mišljenja o ustupanju posjeda i načinu osiguranja starih seljaka po republikama i pokrajinama

Mišljenje o načinu osiguranja starih seljaka	Bosna i Crna Hercegovina	Hrvat-ska	Make-donija	Slove-nija	Uža Srbija	Vojvodina	Ko-sovo	Ukupno	
Prodaja zemlje i zadržavanje okućnice	6,8	17,8	4,5	1,1	2,2	3,4	0,2	1,2	3,9
Prodaja zemlje i preseljenje rodbini	6,8	16,8	5,6	0,8	2,9	4,1	1,0	4,6	4,6
Preseljenje kod druge porodice ili u starački dom	2,0	8,9	2,1	1,9	0,7	2,1	1,2	1,7	2,0
Prepuštanje zemlje nasljednicima koji će ih izdržavati	60,5	13,9	49,2	73,3	75,5	59,4	24,5	70,5	54,3
Prepuštanje zemlje drugom seljaku za uzdržavanje	1,9	1,0	3,2	0,4	5,0	2,3	0,2	2,9	2,2
Prepuštanje zemlje društvenom sektoru za uzdržavanje	13,0	34,7	26,5	12,6	6,1	20,4	56,2	6,9	23,1
Nešto drugo	1,5	0,0	1,6	2,7	3,2	1,2	7,4	1,2	2,3
Nije o tome razmišljao	7,5	6,9	7,5	7,3	4,3	7,1	9,4	11,0	7,5
N =	808	101	1005	262	278	1149	511	173	4287

hi—kv. = 844.139; df = 49; p = 0,001; C = 0,431.

načina osiguranja starih seljaka. To na indirektan način govori o tome, da se zemlja sve manje doživljava kao sakralna očevina, a sve više kao bobro koje je razmjenjivo za druge vrijednosti, a u prvom redu je poželjna razmjena za socijalnu i ekonomsku sigurnost.

Prodaju zemlje kao način osiguranja starosti (odgovor 1 i 2) spominje 8,5% anketiranih, a solucije s drugim porodicama i staračkim domom (odgovori 3 i 5) rijetko se spominju (4,2% ispitanika).

Distribucija odgovora po republikama i pokrajinama pokazuje dosta šarolikosti (tabela 6). Ako izdvojimo dva najznačajnija modaliteta — onog s nasljednicima (odgovor — 4) i onog s društvenim sektorom (odgovor — 6), proizlazi da prvi preteže u svim republikama i pokrajinama, osim u Crnoj Gori i Vojvodini.

Zanimljivo je da su se ispitanici u Sloveniji više od drugih opredjevali za ovo, nazovimo ga tako, privatnovlasničko rješenje socijalne sigurnosti starih seljaka⁷⁾. Na drugoj strani, ispitanici u Vojvodini pretežno su smatrali da je najbolje prepustiti zemlju društvenom sektoru u zamjenu za uzdržavanje. I u Crnoj Gori ima dosta takvih odgovora, ali je, ukupno uzevši, još više odgovora u kojima se predviđa prodaja zemlje i preseljenje potomcima, drugim porodicama ili u starački dom.

Budući da se ovo regionalno obilježje pokazalo dosta diskriminatornim, prikazat ćemo podatke po poljoprivrednim rajonima. Pri tome smo izdvojili odgovore ispitanika kućedomaćina i to posebno onih u mješovitim, a posebno onih u poljoprivrednim gospodarstvima.

Dakle, u prvom poljoprivrednom rajonu ispitanici su bili skloniji rješavanju problema starih seljaka putem ustupanja zemlje društvenom sektoru nego putem prepuštanja zemljišta nasljednicima. U ostala tri rajona situacija se bitno nije razlikovala — ispitanici su daleko najviše preferirali prepuštanje zemlje potomcima.

Pokazalo se da nema značajnijih razlika u mišljenjima kućedomaćina u mješovitim i poljoprivrednim gospodarstvima o načinu osiguranja starih seljaka u brežuljkastom, planinskom i mediteranskom rajonu. Razlika je značajna jedino u ravničarskom rajonu. Ovdje su kućedomaćini u mješovitim gospodarstvima bili osjetno skloniji prepuštanju zemlje društvenom sektoru, nego kućedomaćini u poljoprivrednim gospodarstvima, a istovremeno su kao mogućnost manje spominjali osiguranje starosti putem nasljednika.

Nismo utvrdili značajniju vezu između mišljenja ispitanika o načinu osiguranja starosti putem zemljišnog posjeda i drugih obilježja koje smo koristili u ovoj analizi.

Nije postojala ni zamjetnija razlika između kućedomaćina jedne i druge kategorije gospodarstava. Ipak ćemo, obraćajući pažnju na mišljenja ispitanika iz svih gospodarstava, spomenuti neke zamjetne razlike:

— ispitanici u društveno-ekonomski razvijenijim naseljima bili su skloniji soluciji osiguranja starosti putem društvenih privrednih subjekata, od onih u slabije razvijenim naseljima (vjerovatno su na to utjecala velika i razvijena naselja ravničarskog rajona);

7) Možda je to dijelom rezultat činjenice da su u Sloveniji poljoprivrednici već postigli izvjesnu, mada ne veliku mirovinu, pa su manje zainteresirani za ustupanje zemljišta društvenim subjektima.

Tabela 7 — Mišljenje kućedomaćina anketiranih mješovitih i poljoprivrednih gospodarstava o ustupanju posjeda i načinu osiguranja starih seljaka po poljoprivrednim rajonima

Mišljenje o načinu osiguranja starih seljaka	Poljoprivredni rajoni				Ukupno
	Ravničarski	Brdski	Planinski	Mediterranski	
Kućedomaćin sa mješovitog gospodarstva*)					
Prodaja zemlje i zadržavanje okućnice	0,3	4,7	6,5	6,4	4,8
Prodaja zemlje i preseljenje rodbini	0,6	5,5	6,5	6,9	5,2
Preseljenje kod druge porodice ili u starački dom	1,7	1,5	2,7	3,6	2,2
Prepuštanje zemlje nasljednicima koji će ih uzdržavati	21,5	60,6	60,4	60,1	54,1
Prepuštanje zemlje drugom seljaku za uzdržavanje	0,6	3,7	2,2	2,5	2,6
Prepuštanje zemlje društvenom sektoru za uzdržavanje	63,5	17,6	14,9	16,3	24,1
Nešto drugo	5,4	1,5	1,1	0,6	1,9
Nije o tome razmišljao	6,0	4,8	5,7	3,6	5,1
N =	349	805	632	361	2.147
Kućedomaćin iz poljoprivrednog gospodarstva**)					
Prodaja zemlje i zadržavanje okućnice	0,0	3,8	4,3	2,6	3,0
Prodaja zemlje i preseljenje rodbini	1,5	4,0	4,9	1,7	3,5
Preseljenje kod drugih porodica ili u starački dom	1,2	1,5	2,4	3,4	1,8
Prepuštanje zemlje nasljednicima koji će je uzdržavati	33,8	59,0	58,4	71,8	54,7
Prepuštanje zemlje drugom seljaku za uzdržavanje	0,6	3,2	1,8	1,7	2,3
Prepuštanje zemlje društvenom sektoru za uzdržavanje	43,7	19,9	12,8	12,0	22,7
Nešto drugo	5,8	2,3	3,3	1,7	3,2
Nije o tome razmišljao	13,2	6,4	12,2	5,1	8,9
N =	325	825	329	117	1.596

*) $hi-kv. = 443.829$; $df = 21$; $p = 0,000$; $C = 0,497$

***) $hi-kv. = 181.320$; $df = 21$; $p = 0,000$; $C = 0,388$

— ispitanici s većih i bolje opremljenih posjeda dali su izvjesnu, ne tako naglašenu prednost, privatnovlasničkom u odnosu na društveno rješavanje problema starih seljaka. Njihova je imovina veća, privatnovlasnički status čvršći, pa utoliko i više vjeruju u tradicionalni način rješavanja socijalne sigurnosti starih ljudi;

— više su se za ustupanje zemljišta društvenom sektoru izjašnjavali ispitanici iz domaćinstava s višim standardom;

— isto se može reći da mlađe i obrazovanije ispitanike te ispitanike seljake-radnike u odnosu na individualne poljoprivrednike.

b) Sklonost prodaji zemljišta

Pitanje komi smo utvrdili sklonost ispitanika prodaji zemljišta glasilu je: »Ako bi vam netko ponudio povoljnu cijenu za vašu zemlju, da li bi je prodali«?

Na pitanje su odgovarali ispitanici — seljaci-radnici i čisti poljoprivrednici.

Tabela 8 — Mišljenja seljaka-radnika i čistih poljoprivrednika o prodaji zemljišta

Da li bi (uz povoljnu cijenu) prodali zemljište?	Seljaci -radnici	Čisti poljo-privrednici	Ukupno
— ne	78,6	82,2	80,3
— da, djelomično	13,3	10,5	12,0
— da, potpuno	8,1	7,3	7,7
N =	1.767	1.723	3.490

Oko petine svih ispitanika iskazalo je sklonost da pod povoljnim uvjetima proda dio ili svo zemljište.

U narednim ćemo tabelama operirati s odgovorima onih ispitanika koji su istovremeno i kućedomaćini u ispitivanim domaćinstvima. Takvih je više među čistim poljoprivrednicima nego među seljacima-radnicima.

Najveću sklonost prodaji zemljišta pokazali su kućedomaćini u Hrvatskoj (71,9%), a najmanju u Sloveniji (88,1%).

Postoje i razlike između dvije kategorije kućedomaćina, no u nekim je republikama — pokrajinama broj ispitanika malen, pa nije uputna usporedba.

Postoje izvjesne razlike u sklonosti prodaji zemljišta između ravničarskog (24,8% ispitanika je sklono prodaji zemljišta) i preostala tri rajona (u brežuljkastom je sklono prodaji zemljišta 17,7%, u planinskom 19,2%, a u mediteranskom 19,9% ispitanika).

Nije, ukupno uzevši, bilo sistematske veze između veličine posjeda i sklonosti prodaji zemljišta.

Ta veza, međutim, postoji kod kućedomaćina seljaka-radnika. Naime, oni s većih posjeda bili su skloniji prodaji zemljišta nego oni s manjih. Među prvima ima dosta onih kojima obrada dijela zemljišta vjerojatno već predstavlja problem i htjeli bi smanjiti posjed do »primjerene« veličine.

Tabela 9 — Mišljenje kućedomaćina o prodaji zemljišta, po republikama i pokrajinama

Da li bi uz povoljnu cijenu prodao zemljište	Republike — pokrajine								
	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
Svi kućedomaćini*)									
— ne	81,7	75,0	71,9	83,1	88,1	85,3	81,8	83,0	81,2
— da, djelomično	13,0	25,0	14,6	12,5	7,9	8,9	6,4	15,0	11,1
— da, potpuno	5,3	0,0	13,5	4,4	4,0	5,8	11,7	2,0	7,7
N =	454	40	474	160	101	719	358	100	2.406
Kućedomaćini-seljaci-radnici**)									
— ne	81,8	80,0	74,6	76,3	84,6	82,9	78,1	71,4	79,4
— da, djelomično	11,9	20,0	13,8	18,6	7,7	11,4	7,7	25,0	12,3
— da, potpuno	6,3	0,0	11,6	5,1	7,7	5,7	14,2	3,6	8,2
Kućedomaćini — čisti poljoprivrednici***)									
— ne	81,5	66,7	70,7	87,0	90,3	82,6	84,7	87,3	82,4
— da, djelomično	14,9	33,3	14,8	9,0	8,1	7,9	5,4	11,3	10,3
— da, potpuno	3,6	0,0	14,5	4,0	1,6	5,9	9,9	1,4	7,3
N =	168	15	290	100	62	542	202	71	1.450

*) $h_i-k_v. = 80.028$; $df = 14$; $p = 0,000$; $C = 0,232$

**) $k_i-k_v. = 27.384$; $df = 14$; $p = 0,018$; $C = 0,217$

***) $h_i-k_v. = 10.474$; $df = 8$; $p = 0,234$; $C = 0,116$

Tabela 10 — Mišljenja kućedomaćina o prodaji zemljišta s obzirom na veličinu posjeda

Da li bi uz povoljnu cijenu prodao zemljište	Veličina posjeda					Ukupno
	do 1 ha	1,01—3 ha	3,01—5 ha	5,01—8 ha	8,01 ha i više	
Svi kućedomaćini*)						
— ne	82,3	81,1	77,3	79,7	81,8	80,4
— da, djelomično	9,7	11,7	12,9	14,5	12,4	11,9
— da, potpuno	8,0	7,2	9,7	5,8	5,8	7,7
N =	752	1.392	780	428	121	3.473
Kućedomaćini — seljaci-radnici **)						
— ne	83,8	78,0	74,1	63,9****)	—	79,3
— da, djelomično	8,6	12,9	12,6	30,5	—	12,4
— da, potpuno	7,5	9,1	8,3	5,5	—	8,3
N =	371	418	108	36	—	933
Kućedomaćini — čisti-poljoprivrednici***)						
— ne	80,0	84,9	79,2	83,3	84,7	82,5
— da, djelomično	11,2	9,3	11,2	11,0	6,9	10,2
— da, potpuno	8,8	5,8	9,6	5,7	8,3	7,3
N =	170	548	394	264	72	1.448

*) $h_i-kv. = 14.902$; $df = 8$; $p = 0,060$; $C = 0,089$

**) $h_i-kv. = 24.870$; $df = 6$; $p = 0,001$; $C = 0,207$

***) $h_i-kv. = 9.082$; $df = 8$; $p = 0,35$; $C = 0,108$

****) Zbog malog broja ispitanika posljednje dvije kategorije gospodarstava po veličini posjeda (5,01 — 8 ha i 8,01 ha i više) spregli smo u jednu.

Kada je riječ o kućedomaćinima — poljoprivrednicima ovih razlika u odnosu na veće i manje posjede gotovo i nije bilo.

Recimo također da osobna obilježja kućedomaćina, kao što su starost i obrazovni nivo, nisu utjecali na njihove stavove o prodaji zemljišta ($C = 0,078$, odnosno $C = 0,126$).

Zaključno možemo reći da je oko petinu ispitanika iskazalo sklonost prodaji zemljišta pod povoljnim uvjetima. Takvih je najviše bilo u Hrvatskoj i u prvom poljoprivrednom rajonu. Nešto su skloniji prodaji bili seljaci-radnici od čistih poljoprivrednika, a među njima oni s većih posjeda.

Z A K L J U Č A K

Što zaključujemo možemo reći o rezultatima istraživanja koje smo prethodno analizirali? Oni uglavnom potvrđuju naše uvodne teze o krizi individualnog posjeda i navode na razmišljanja o potrebi promjena u agrarnoj strukturi.

Vidi se, naime, da seosko domaćinstvo prosječni naš posjed ocjenjuje nedovoljnim za suvremenim prilikama primjeren standard i ono stoga traži druge egzistencijalne modele, među kojima značajno mjesto zauzima tzv. »mješovitost« dohotka. Nadalje, posjed seoskoj porodici ne daje socijalnu sigurnost, pa su mnogi seljaci spremni da ga ustupe da bi tu sigurnost postigli. O adaptaciji posjeda govori i sklonost prodaji zemljišta. U traganju za novom ekonomskom ravnotežom seosko se domaćinstvo dobrano okreće od zemlje.

Usljed toga u prvi se plan postavlja problem širenja društvenih površina i udruživanja poljoprivrednika, jer se jedino tako može doći većih i ekonomski racionalnih proizvodnih jedinica u poljoprivredi. U toj novoj proizvodnoj strukturi u stvari se trebaju odraziti socijalno-ekonomske promjene koje su se već desile u našem selu.